

ДЕЈАН Д. АНТИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ИСТОРИЈУ

СЕЋАЊА ЛЕСКОВАЧКОГ ГЛАСНИКА НА СТРАДАЊЕ СРБА ПОД БУГАРСКОМ ОКУПАЦИЈОМ (1915-1918)²

САЖЕТАК. Услед оружане агресије против Краљевине Србије од стране уједињених немачко-аустроугарских јединица са севера и бугарских дивизија са истока, у октобру 1915. године српска војска била је приморана да одступи према Метохији и даље у правцу Албаније. Заједно са војском повлачили су се монарх, извршна и законодавна власт, интелектуалци и цивилно становништво које није желело да падне у руке надирућим војним формацијама Централних сила. Одступањем државног и војног апарата територија Краљевине Србије нашла се под контролом непријатељских снага чиме је започео период њене трогодишње окупације. Предмет интересовања овог рада су текстови које је часопис *Лесковачки гласник* у периоду између Првог и Другог светског рата посвећивао страдању српског цивилног становништва у бугарској окупационој зони од 1915. до 1918. године. Нарочиту пажњу посветили смо извештавању *Гласника* о обележавању годишњица страдања Срба од бугарског терора, отварању и освештању спомен обележја, подвизима и трагичној судбини народа југа Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: страдање, Лесковачки гласник, Бугари, сећања, окупација.

¹ dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је урађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Рад је примљен 4. септембра 2015, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 25. децембра 2015.

О ЛЕСКОВАЧКОМ ГЛАСНИКУ

Са завршетком Првог светског рата и успоставом Версајског мировног поретка државно руководство Краљевине СХС предано је радило на организацији послератног друштвеног система, обнови порушене инфраструктуре и ревитализацији ратом урушене економије и привреде. Сви већи градови на југу новонастале Краљевине били су учесници тог процеса, али се међу њима када је у питању међуратни трговинско-индустријски развој посебно истицао град Лесковац. У периоду од 1918. до 1941. године Лесковац ће постати један од већих привредних центара јужне Србије, са јаком текстилном, металопрерађивачком и хемијском индустријом. Осим тога на подручју Лесковца у наведеном периоду било је и неколико штампарских предузећа која су пратила захтеве привредног развоја јабланичког и ветерничког краја.

Економски развој лесковачког региона утицао је и на унапређење културно-просветних прилика у том месту. Упоредо са обновом, развојем и јачањем индустрије долазило је до покретања образовних установа и културно-уметничких друштава као што су Народни универзитет, Грађанска касина, Позориште, библиотеке, читаонице певачке и фолклорне дружине итд. (Димитријевић, 1983, стр. 384-398). На читалачкој сцени Лесковца у периоду од 1918. до 1928. године налазила су се четири новинска листа: *Лесковачки гласник*, *Лесковачки привредник*, *Село* и *Лесковачки сјорџисџа*. *Лесковачки гласник*, као недељник који се бавио важним друштвено-политичким питањима те носио назив: „лист за трговину, занате, пољопривреду, просвету и друштвени живот“ почео је да излази 1921. године. О питањима уређивачке и програмске политике овог листа старао се Уређивачки одбор који су по забелешкама Сергеја Димитријевића најпре чинили: Сретен Динић³, Јеротије Новитовић, Љуба Алексић, Ж. Д. Обреновић и Стојан Биволаревић. Насловна страница другог броја *Лесковачког гласника* за 1921. годину, пружала је информације о његовом власнику, на чијем се месту у то време налазио индустријалац Тихомир Илић. После 1923. године према пријатељском споразуму између Тихомира Илића и Трговачко-Индустријског удружења из Лесковца, *Гласник* прелази у руке Лесковачке трговачке омладине.⁴ Са укупно 1009 објављених бројева лист је излазио до краја марта 1941. године. (Димитријевић, 1983, стр. 422).

Први број објављен је у недељу, 30. октобра 1921. године. Критикујући актуелне проблеме и недостатке послератне епохе међу којима се истичу себичност уместо љубави, похлепа уместо солидарности, болесне амбиције и нерад уместо марљивости, скромности и штедљивости, уредништво *Лесковачког гласника* је у свом поздравном слову најављивало борбу против свих зала од којих је патило српско друштво. „Лесковац, гордо са пуно разлога на своју прошлост славну и у историји, али још славнију по томе што су његови грађани располагали са највише оних лепих особина, такође пати од исте болести.“ наводи уредништво. Због тога је задатак *Лесковачког гласника*, као листа који се бавио друштвеним и привредним питањима био да промовише озбиљан рад, штедљивост, скромност и ред као једини начин за стварање бољег и квалитетнијег амбијента за живот грађана Лесковца. Осим тога, информисање о локалним темама и дешавањима било је важан задатак *Гласника* као једног од ретких новинских гласила у унутрашњости државе.⁵ „Многи ће се читаоци питати шта ће нам овај лист када има толико листова из престонице. И то је истина, листова београдских има толико много, да човек не може да стигне све за дан да их прочита. Али, да ли то значи да унутрашњост не треба да има својих листова?“ – реторички је поставио питање Сретен Динић на насловној страни *Гласника* под текстом „У њирилој нашеј циља“ констатујући да је основни задатак новина у чијем се он уређивачком одбору налази, пре свега извештавање о индустрији, трговини, земаљској привреди, просвети и свеопштем друштвеном животу града на Ветерници.⁶

³ Сретен Динић (Велики Шиљеговац, 1875 – Лесковац 1949) - писац, песник, приповедач, дугогодишњи учитељ, школски надзорник и сарадник бројних редакција и часописа на југу Србије. Био је неуморан радник на просвећивању српског народа и организовању сеоских задруга у крајевима у којима је службовао. Из његових бележака залепљених на унутрашњој страни првог годишта његовог личног комплета *Лесковачког гласника* писало је да је гласник покренут захваљујући моралној подршци лесковачког индустријалца Милана К. Илића. О Сретену Динићу и његовој просветној делатности на југу Србије могу се пронаћи подаци у делу: *Народни просвећитељ и писац Срећен Динић и његово време 1875-1949, чији је аутор Драгољуб Трајковић (Трајковић, 1973).*

⁴ *Лесковачки гласник*, 5. XI 1921, бр. 2, стр. 1.

⁵ *Лесковачки гласник*, 30. X 1921, бр. 1, стр. 1.

⁶ *Лесковачки гласник*, 30. X 1921, бр. 1, стр. 1.

СТРАДАЊЕ СРПСКОГ ЈУГА (1915-1918)

Немогућност српске војске да се одупре вишеструко бројнијим немачким, аустроугарским и бугарским јединицама које су на јесен 1915. године свом жестином нападале територију Краљевине Србије наговестила је пораз српског оружја и почетак трагедије једног народа. Повлачењем српских борбених формација ван граница своје отаџбине, пут Албаније и касније на острво Крф избегнуто је формално потписивање капитулације, али је практично цела Србија била у непријатељским рукама.⁷ Крај 1915. године за цивилно становништво у Србији означава почетак мучног и трагичног периода живота и страдања под аустроугарском и бугарском окупацијом. „И док ми будемо трајали тешке дане изгнанства тамо далеко, тамо преко мора и гора, робоваће трима злима господарима оно драго, оно крваво парче земље на коме смо никли, које нас је одојило и отхранило; робоваће наши оцеви и наша деца, наше мајке и наше сестре; робоваће цркве наше, робоваће школе наше и робоваће гробови наших милих и драгих.“ Дележио је приликом повлачења књижевник и дипломата Бранислав Нушић (Нушић, 2010, стр. 396).

Убрзо по запоседању српских земаља чланице Централних сила су према ранијим договорима о распарчавању Србије извршиле поделу окупационих зона и организацију окупационе управе.⁸ Аустроугарска је своју окупациону власт организовала у оквиру Генералног гувермана Србија, док је Бугарска, сматрајући да има историјско право на територију јужне и источне Србије извршила анексију окупираних подручја организовавши две војне области: Моравску или Поморавијата и Македонску. Заузете српске крајеве Софија је сматрала ослобођеним „западним“ бугарским покрајинама иако у тим областима није било бугарског станов-

⁷ *Девейсїойейїнаесїа. Трагедија једног народа*, наслов је значајног књижевног дела са историјском документационом подлогом чији је аутор Бранислав Нушић, чувени српски комедиограф. Нушић је на својој кожи осетио страдање српске нације у Великом рату. Изгубио је сина јединца и заједно са војском и цивилним становништвом био је приморан да се повлачи преко Албаније. Приликом одступања забележио је тешку судбину једног народа, његове телесне и душевне тегобе на путу трогодишњег изгнанства.

⁸ Тајном конвенцијом између Бугарске и Немачке од 24. августа/6. септембра 1915. године договорена је подела српских земаља у случају освајања Србије од стране Централних сила (Stojković, 1998, str. 465).

ништва већ су биле насељене Србима (Стојанчевић, 1988, стр. 57). Због тога су Срби сматрани становништвом без држављанства које тек треба увести у правни систем држава победница и то политиком непоштовања међународног ратног права и асимилације. У случају неефикасности такве политике окупатор је остављао могућност употребе средстава физичке тортуре и насиља што су бугарске окупационе власти на територији јужне Србије често примењивале.

Период с краја 1915. до јесени 1918. године може се сматрати епохом огромног страдања Срба. Мада је читав XX био немилостив према српском биолошком корпусу, Први светски рат је однео убедљиво највише цивилних и војних жртава. Према проценама српске делегације која је учествовала на мировној конференцији у Версају, током Великог рата Србија је изгубила 28% народа што је износило 1 247 000 људи. Међу 1 900 000 мртвих на просторима Краљевине СХС/Југославије било је 65,63% Срба (Екмечић, 2008, стр. 381). Делећи судбину са осталим српским крајевима ни југ Србије није био поштеђен великих ратних разарања и злочина окупатора. Нетрпељивост Бугара према локалном становништву проузрокована мржњом према свему што је српско, а коју је уз помоћ појединих софијских дневних листова промовисао државни врх Краљевине Бугарске била је огромна.⁹ Током читаве три године битисања бугарске власти у областима источне и јужне Србије трајала је физичка, културна и духовна ликвидација српског живља. Угледни историчар Јован Хаџи Васиљевић у вези са бугарском окупаторском политиком на југу Србије записао је следеће: „Држали су Србију у окупацији и Аустријанци и Немци, и они су вешали и убијали невине српске грађане, али оно што су учинили Бугари у делу Србије који су они држали, превазилази моћ схватања просвећеног и културног света.“ и додаје да велики ударац хуманом свету не задаје само број пострадалих Срба од бугарског терора, већ и најсвирепији, готово животињски начини на које је то становништво ликвидирано (Хаџи Васиљевић, 1922, стр. 3). Због одбијања да прихвате бугарско име и одрекну се своје националне припадности становници Лесковца, Врања, Прокупља, Власотинца, Сурдулице, Ниша и осталих места на југу Србије постали су жртве варварста-

⁹ Као пример отворене бугарске пропаганде против српског народа можете погледати неке од чланака у дневним листовима: *Новъ Векъ*, 11. XI 1915, бр. 1995. *Сърбия и съглашението*; *Прѣдборецъ*, 5. XII 1915, бр. 258. Писма отъ Македония.

ва бугарске војске. По завршетку рата многи су штампани листови у Краљевини СХС/Југославији заузети радом на промовисању југословенске идеје у други план ставили сећање на невино пострадало становништво током аустроугарске и бугарске окупације. Недељник *Лесковачки гласник*, на сву срећу, није се налазио међу таквим листовима. Уређивачки одбор *Гласника* је током целокупног периода излажења листа, од 1921. до 1941. године у данима када су се обележавале важне годишњице страдања подсећао своје читаоце на жртве које је српски југ поднео у борби за слободу и југословенско уједињење.

Извештавајући о свечаном чину освећења споменика у Лесковцу које се догодило на Видовдан 1922. године у присуству митрополита скопског Варнаве Росића¹⁰ и великог броја свештеника *Лесковачки гласник* је писао да је најтежа епоха Лесковца од његовог постојања било време после 26. октобра 1915. године када су Бугари преузели контролу над градом. Пружајући податке о херојској одбрани града на брду Хисар којом је командовао непознати капетан српске војске у Гласнику се каже: „Тога дана пошто је артилерија већ изгубила моћ да дејствује јер се бугарска пешадија већ подвукла била под брдо, он га је бранио (непознати капетан – прим. аут) с једним одредом пешака. У последњем часу када су већ бугарски војници почели да ускачу у шанац сјурио је топове низ брдо и видећи да је остао сам са својим посилним убија посилног и себе да им не падне жив у руке. Таквом хероју носиле су жене и палиле свеће на гроб пуних 40 дана кришом од Бугара, а ове године откривен му је споменик на свечан начин уз учешће многобројног света који ће вековима показивати поколењима како се брани отаџбина“. Осим споменика на брду Хисар који је посвећен јуначком отпору Лесковчана, истог дана извршено је и освећење другог споменика код цркве Св. Илије који су Лесковчани подигли у знак сећања на невино пострадале суграђане, њих око три хиљада стрељаних 1917. године од стране бугарских окупационих власти у Араповој долини.¹¹

Видовдан 1922. године је имао посебан значај за Лесковац и околину. Тога дана сви су се сећали оних најмилијих, несталих у

¹⁰ Варнава Росић (Пљевља, 10. септембар 1880 – Београд, 23. јул 1937) био је владика српске Дебарско – велешке епархије. По успостављању јединствене Српске патријаршије 1920. године унапређен је у чин митрополита скопског. Са тог црквеног положаја изабран је 1930. године за патријарха Српске православне цркве где се налазио све до изненадне смрти 23. јула 1937. године.

¹¹ *Лесковачки гласник*, 2. VII 1922, бр. 26, стр. 1.

таласу дивљаштва бугарске војске који је запљускивао јужну Србију пуне три године. Посебну пажњу изазвала је беседа проте М. Стојадиновића изговорена на парастосу у цркви Св. Илије у Лесковцу у којој је он говорећи о окупационим поступцима бугарске војске изговорио:

„И пође им за руком те нас потискоше и окупираше. Крадоше на све стране све што им је дошло до руку, и клаше и убијаше и интернираше силан наш свет. И тога се доба датирају и ове кости наших грађана из Лесковца и околине којима данас подижемо споменик. Многе су жртве тада невинно пале, не само овде у Лесковцу – у Ђелијама првостепеног суда, у командантству, у разним подрумима и бунарима и нарочито у тзв. Араповој долини, него и у Сурдулици,¹² на Власини, у Рибарској Бањи, код Алексинца, у нишком граду, код Беле Паланке, у Штимљу, Качанику, Ђиљану, у Врањи и свуда уз пут куда су зверски под бајонетима протеривали нашу браћу и синове. Да се покупе све кости било би читаво дрдо као ово више Лесковца, а да се прикупи сва крв потекла би река као ова Ветерница!“¹³

Окупационе власти су у спровођењу процеса десрбизације настојале да се најпре обрачунају са најобразованијим слојем становништва. Због тога су први на удару бугарског бајонета били свештеници, адвокати, занатлије и угледни домаћини. Њихова политика је била проста. Она је претпостављала да би ликвидацијом интелигенције српски народ остао обезглављен, што би касније поспешило и олакшало процес бугаризације на терену. Показало се, ипак, да су претпоставке бугарских власти биле потпуно погрешне. Терором, мучењем и физичком тортуром над угледним и ученим Србима, окупатор је изазвао још већи револт код свих слојева становништва.¹⁴

¹² Сурдулица је представљала главно стратиште српског народа на југу Србије за време бугарске окупације. И међу самим Бугарима она је називана српском костурницом. Окупационе власти су Сурдулицу одабрале као центар за извршење ликвидација, због њеног географског положаја, јер је смештена између Моравске долине и копненог пута за Софију. Њена околина, а нарочито правац према Власини био је богат јамама и дубодолинама које су послужиле окупационим властима за смештај лешева.

¹³ *Лесковачки гласник*, 9. VII 1922, бр. 27, стр. 1-2.

¹⁴ Беседа Дејана Антића посвећена страдању Сурдулице и судруличких мученика у Првом светском рату, изговорена на Свечаној академији Српске православне цркве – Епархије врањске у Сурдулици, 29. маја 2014. године. Види: <http://www.eparhijavranjska.org/Newsview.asp?ID=1137> [приступљено: 7. XI 2015.]

Већ крајем 1915. године започела је организована ликвидација свештенства Српске православне цркве у крајевима под контролом оружаних снага Краљевине Бугарске. Према забелешкама Сретена Динић, 17. новембра 1915. године велики број лесковачких свештеника био је позван у команданство да „прими плату“. Истог дана ухапшени су и пешке упућени у Сурдулицу где су на 3 км узводно од вароши, у долини реке Врле убијени на најсвирепији начин само неколико дана после хапшења (Трајковић, 1981, стр. 130-131). Међу поменутих свештеницима налазио се је и угледни прота Стева Коменновић.¹⁵ Са његовим презименом у наслову објављен је текст у *Лесковачком гласнику* 22. новембра 1922. године посвећен страдалом свештенству. Чланак носи назив: „19. новембар 1915 године - њихови Коменновићу и др“ и описује дан њиховог страдања. У тексту се каже: „По благоволу разореном путу гацала је гомила свештеника праћена дуплим бројем Татара, мутна лица и оштрог погледа. Њихови бајонети су чинили читаву ограду око повезаних и полунагих мученика. Наследници Христови, свесни да иду на своју Голготу – ишли су смело као и он, не показујући ни трунке страха од грозне смрти, јер су хтели да увере зликовце: да радо дају и своје животе, српско име не! За неколико тренутака па их магла сакри...“ - речи су којима је описана погибија лесковачких свештеника који нису били спремни да се одрекну свог националног идентитета и имена.¹⁶ У новом тексту посвећеном истом проблему, од 1. децембра 1923. године под насловом „Држава њихних убица“ и објављеном на насловној страници *Гласника* дају се и имена страдалог свештенства 19. новембра 1915. године међу којима су: Стеван Коменновић, Трендафило Коцић, Михајло Игњатовић, Петар Вељковић, Јосиф Поповић, Светолик Антонијевић и учитељ Марко Јоковић. Осим тога, редакција поставља питање зашто се и после сазнања о страшним бугарским злочинима на југу Србије још увек није променио статут Хашке конференције и Црвеног крста, јер они нису учинили ништа да се заштити српско цивилно становништво током бугарске окупације 1915-1918. године. Према мишљењу редакције бугарско крволоштво спроведено у Србији представљало је велику бламажу за читаву Европу и подсмевало се свим међународним уговорима.¹⁷

¹⁵ Стева Коменновић (Дубровник, 1869 – Сурдулица 1915) – протојереј и намесник лесковачки.

¹⁶ *Лесковачки гласник*, 19. XI 1922, бр. 46, стр. 3.

¹⁷ *Лесковачки гласник*, 1. XII 1923, бр. 49, стр. 1.

Поред свештенства на удару нових власти нашли су се индустријаци и богати трговци лесковачког краја. Иако смо поменули да је Лесковац у периоду између два светска рата доживео значајан индустријски развој, не треба занемарити чињеницу да су темељи лесковачке индустрије постављени још у време Краљевине Србије (Димитријевић, 1983, стр. 160). Третирајући освојене крајеве као згодно место за пљачку и богаћење бугарске власти су конфисковале имовину угледних српских домаћина, док су многи од њих свој живот окончали у сурдуличким јамама. Дивећи се Лесковцу и његовој плодној равници Бугари су често говорили: „Ще дамо всичко, Лесковац няма да дамо“ (Трајковић, 1981, стр. 129). У својој похлепи за богатством и суманутој намери да од јужне Србије начине „Моравску Бугарску“, бугарски војници су данима вршили хапшења угледних грађана, а потом их водили према Сурдулици где су убијани. Живи сведок ликвидације Срба био је лесковачки опанчар Светозар Недељковић који је успео да преживи убоде бугарских бајонета и побегне са места егзекиције. Тога дана са њим су Бугари повели у смрт лесковачког индустријалца Михаила Миљковића, тишлера Проку Мачића, кафеџију Милутина Цекића, дерберина Михајла Гривнешевевића, обућара Перу Костића и друге угледне грађане. „Када нас повезаше по 10 заједно, поведоше нас 30, а спроводише нас бугарске комите. Овако нас потераше преко Ђуприје на Врлој реци и дотераше до пијаце где нас сретe њихов командант и рече стражарима: терајте где сам вам наредио. Одатле нас поведоше преко Расаdnика ка Власини и кад дођосмо више моста до једне провалије од 5-6 метара, на место звано Дубрава која беше сва обрасла шибљем тад отпоче један окршај. Отпочну нас бости и сећи као бундеве. Клање је трајало читав сахат. Пошто су нас измрцварили и мислили да смо сви мртви одоше Бугари да доведу другу партију за убиство“, сведочио је преживели Недељковић.¹⁸ Такву судбину доживео је велики број истакнутих Лесковчана. *Лесковачки гласник* је почетком 1924. године за потребе давања парастоса на својим страницама побројао имена више од 80 свештенника, учитеља и привредника који су само крајем 1915. године пострадали од бугарског ножа.¹⁹

Пет година након завршетка рата *Гласник* је објавио и текст под насловом „*За часџ нације*“ у којем се саопштава став Уређивачког

¹⁸ *Лесковачки гласник*, 22. XII 1923, бр. 52, стр. 1-2.

¹⁹ *Лесковачки гласник*, 12. I 1924, бр. 2, стр. 3.

одбора о бугарској окупацији и истиче да ожиљци бугарске владавине јужном Србијом још увек боле цело српско биће. „Боли нас јер су нам побили 20. 000 душа ни кривих ни дужних у областима где су крваво владали. Боли нас јер нам у тим костурницама које су они оставили лежи највеће наше национално благо, наши најбољи синови, наша интелигенција.“²⁰ На оптужбе бугарских министара да су српске жртве у врањском, лесковачком, топличком, нишком крају само легенде и измишљања Уређивачки одбор Гласника одговара да лобање и кости по потоцима не могу бити легенда већ реалност и да такве изјаве могу давати само они који су у периоду бугарске окупације били далеко од српских стратишта. Одбор још и истиче да је у време када су Фердинанд и Вилхем II напијали један другом здравице у Нишу²¹, Сурдулица била већ испуњена лешевима, те да се је јак мученика проламао све од Ниша до Скопља.²²

Свесни у којим су страхотама њихови најмилији изгубили животе током Првог светског рата, грађани Сурдулице формирали су Одбор за изградњу Спомен-костурнице у којој ће бити сахрањени остаци свих идентификованих и неидентификованих српских жртава из јужне Србије. Камен темељац за изградњу Спомен обележја постављен је на Видовдан, 1922. године. Спомен-костурница је завршена крајем 1923. године, а њено отварање којем су присуствовали краљ Александар Карађорђевић и српски патријарх од 24. августа 1924. године представљало је важан догађај за читаву Краљевину СХС (Дојчиновић, 2011, стр. 14). О дешавањима у Сурдулици тих дана извештавали су многи престонички листови. *Полићика* и *Време* штампали су опширну репортажу о тужној свечаности која је уприличена у сећање на људе које су Бугари „мрцварећи убијали“ у дубоким јаругама и густим шумама током Првог светског рата.²³ За престоничким листовима није заостајао ни лесковачки недељник. Већ очи

²⁰ *Лесковачки гласник*, 23. VIII 1924, бр. 34, стр. 3.

²¹ У доласку двојице владара у град Ниш, јануара 1916. године било је доста симболике. Немачки кајзер Вилхем II је на тај начин желео да у српској ратној престоници прослави моћ и славу германског оружја које је војску Краљевине Србије протерало из њене земље, док је бугарски владар Фердинанд Кобуршки Ниш због његовог важног геостратешког положаја видео као центар будуће Моравске Бугарске. Из тог разлога Бугари ће одмах по заузимању Ниша настојати да пропагандом, асимилацијом и етничким чишћењем од њега начине „најважнији бугарски град после Софије“ (Протић, 1995, стр. 248).

²² *Лесковачки гласник*, 23. VIII 1924, бр. 34, стр. 3.

тужне сурдуличке свечаности *Лесковачки гласник* је отварању и освећењу Спомен-костурнице посветио цео свој број од 23. августа 1924. године, направивши том приликом поређење овог спомен обележја са Беле Кулом – симболом српског страдања из времена Првог српског устанка.

Осим отварања Спомен костурнице, *Гласник* је доносио и један аналитички текст о Бугарима у Србији током Великог рата. Помињући негативне особине окупатора као што су пакост, незајажљивост, лакомост и варваризам аутор текста²⁴ говори да су Бугари све своје негативне особине употребљавали вековима према првим суседима, па чак и према онима који су их ослободили од турског ропства – Русима. „На варварски инстинкт бугарски накалемила се још једна душевна бољка која је многоме народу дошла главе. То је бугарски шовинизам. Заражена таквим шовинизмом, бугарска интелигенција се до неурачунљивости машала свих српских земаља до Крушевца и Новог Пазара. По тој неурачунљивости, њој је и Косово било бугарска земља“ наводи аутор текста и закључује да Бугари као народ без великих традиција о својој прошлости и без идеала о својој земљи нису ни могли разумети висину слободе и политичке самосталности коју су Срби неговали према својој отаџбини.²⁵ И управо због недостатка свести о томе да су Срби народ са дугом историјском традицијом и слободарским духом Бугари су чинили кардиналне грешке у спровођењу политике асимилације. Наређењима о ликвидацији интелигенције, професора, учитеља, судских и административних чиновника, богатих трговаца, банкара, политичара, наређењима о забрани употребе српског језика и коришћењу бугарског, наређењима о чишћењу „Моравске Бугарске“ од српских свештеника, физичким злостављањем српских мајки и жена, уништавањем књига, споменика и пљачком српске имовине (Documents 1919, pp. 284-285, 295-298), пробудили су гнев на српском југу који је фебруара 1917. године подигао Јабланичко-топлички устанак. Будећи успомене на тај херојски подухват измореног цивилног становништва Јабланице, Топлице, Ветернице, Власине и других крајева у Војно-инспекцијској области Мо-

²³ *Полиџика*, 25. VII 1924, бр. 5867, стр. 1; *Време*, 25. VII. 1924, бр. 962, стр. 1; 26. VIII 1924, бр. 963, стр. 1.

²⁴ Иако у самом листу није потписан аутор текста, на основу садржаја са сигурношћу можемо рећи да се ради о Јовану Хаџи Васиљевићу и изводу из његовог рукописа о зверствима Бугара у Врању и околини 1915-1918.

²⁵ *Лесковачки гласник*, 23. VIII 1924, бр. 34, стр. 2.

рава, *Лесковачки гласник* је 26. 2. 1927. године подсећао да је прошло 10 година од како је председник бугарске владе Васил Радославов свечано објавио у Собрању да српски народ више не постоји на Балкану и од како је по објављеном устанку у Топлици и Јабланици настало пустошење тих области какво историја никада није забележила. Као узрок устанка наводи се покушај бугарских власти да регрутују српске младиће и да их одводе на територију Бугарске, чиме су окупаторске структуре изазвале бес и револт код народа.²⁶

Врхунац устаничког успеха забележен је крајем фебруара и почетком марта 1917. године када су српске чете контролисале територију између реке Расине, Копаоника, Јужне Мораве и Ђуниса, док су герилски одреди Косте Пећанца²⁷ задавали много проблема у непријатељској позадини (Младеновић, 2007, стр. 10). „Прошло је десет година од онога доба када је пролетео глас шапатом од човека до човека, од куће до куће – Пећанац дигао устанак на Бугаре! Наши узели Медвеђу, Лебане, Блаце, Куршумлију, Прокупље. Основали наше власти и истакли поново слике краља Петра а Бугарске спалили. Борбе се свуда воде!“ – писао је *Лесковачки Гласник* поводом десетогодишњице од подизања Топличког устанка и подсећао да су у тим тешким данима српске четничке страже биле већ надомак Лесковца на Пертатској ћуприји. Лесковац је за време устанка спадао у оперативну зону војводе Димитрија Димитријевића – поп Мите и капетана Милана Влаховића чији су долазак у варош Бугари чекали у страху док су мештани сакривали радост надајући се скоријем ослобођењу. Војвода Димитрије Димитријевић је учествовао у многим тешким окршајима за време устанка не марећи за појачања која су свакодневно пристизала окупационим трупима из њихових војних центара и од стране Арнаута са Косова, Лаба и Подујева који су ударали с леђа. Димитријевић се није повлачио пред непријатељем до последњег тренутка и тек онда када је изгубљена задња нада у успех одлучио је да напусти свој штаб на Мркоњском вису и да покуша пробој кроз арнаутска села до српске линије солунског фронта. Гледајући страхоте и страдања свог народа имао је жељу да допре до српске владе и замоли за помоћ која би се огледала у покретању офанзиве против озлоглашених јединица Централних сила на територији Србије. Док се по Јабланици ширио

²⁶ *Лесковачки гласник*, 26. II 1927, бр. 9, стр. 1.

²⁷ Коста Миловановић Пећанац (Дечани, 1878 – Сокобања 1944) српски четнички војвода.

дим и пламен од попаљених српских кућа, њен четнички војвода поп Мита био је ухваћен приликом покушаја да се пробије кроз бугарске редове и одведен у Ниш. Пар месеци касније ликвидираан је на најсвирепији начин, а његово тело бачено је у реку Нишаву.²⁸ Судбину поп Мите доживеле су многе старешине устаника које су пале у руке окупационим властима. Ситуација није могла да се промени. На 10 0000 слабо наоружаних српских четника нападало је 60 000 до зуба наоружаних аустроугарских и бугарских војника потпомогнутих артиљеријом и авијацијом. Због недостатка оружја, муниције и ратне опреме, због лоше координисаних акција српских четника и некавалитетне сарадње међу старешинама побуне, удуржене аустроугарско – бугарске трупе успеле су крајем марта да поврате контролу над изгубљеним територијама што се у историографији третира и као слом Топличког устанка (Младеновић, 2007, стр. 10). После гушења устанка снаге Централних сила у окупираној Србији започеле су свирепу одмазду над цивилима о чему је *Гласник* писао следеће:

„Како је тај устанак угушен зна се. Зна се само то да ни Лесковац није поштеђен био бугарске освете и свирепости. Једна ствар, да је с пијететом споменемо, то је херојско држање Лесковца и његове околине. Тада гине Ђорђе Лешњак, Мага Николић, Цаца Поповић и многи други. Али држање Ђорђа Лешњака задивљује цео свет. Јер зна се да су Лесковчани узимали учешће у снабдевању устаника. Знао је Лешњак ко је све с њима радио, али он иде сам на губилиште и никога не одаје. Својом крвљу и својим животом спасава свој град. Таквом врлом грађанину који је осветлио образ Лесковцу и коме још споменик на гробу није подигнут, таквом сину отаџбине нека је вечна слава!“²⁹

Оштрице бугарске свирепости и терора нису косиле само мушкарце-учеснике устанка већ су се као и много пута до тада обрушавале на старце, жене и децу. Масовна убијања, паљевине и пљачка постала су уобичајан део бугарског фолклора у окупираној Србији и трајала све до септембра 1918. године када је победама српског оружја на Добром пољу пробијен Солунски фронт и отворен пут ка ослобођењу и уједињењу српских и југословенских земаља. Октобра 1918. године читава јужна Србија ослобођена је од Бугара, а 1. децембра исте године наша се у новоствореној држави Јужних Словена. Десет година после тог догађаја

²⁸ *Лесковачки гласник*, 5. III 1927, бр. 10, стр. 1.

²⁹ *Лесковачки гласник*, 26. II 1927, бр. 9, стр. 1.

насловна страница *Лесковачког гласника* штампала је беседу свог уредника Сретена Динића изговорену децембра 1928. године пред окупљеним грађанима Лесковца у славу и част југословенског уједињења.³⁰ Његова беседа слала је грађанима јужних српских крајева јасну поруку да ће народ који у својој историји има Сурдулицу и те како умети да цени слободу и чува државу, нарочито ако се узме у обзир да је на сопственој кожи осетио шта значе речи: окупација, роб и страдање.

Лесковачки гласник је извештавајући о стратиштима, интернацијама, репресалијама и пљачкама које су обележиле живот српског становништва на Балкану током Првог светског рата оставио неиздбрисиво сећање о трагедији једног народа. Новинари *Гласника* који су између два велика светска сукоба уређивали странице овог листа нису били ни свесни колики је њихов допринос у чувању тужне успомене на Сурдулицу, Арапову долину, Топлички устанак, проту Стевана Комненовића, војводу Димитрија Димитријевића, Ђорђа Лешњака и др. Данас, готово 75 година од објављивања последњег броја *Гласника*, као сведоци агресивних покушаја ревизије историје, можемо констатовати да његови текстови представљају значајан историјски извор за изградњу неискривљене представе о епохи највећег српског страдања у XX веку.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ: *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, I tom (1876-1918)*, priredio: Momir Stojković, Beograda 1998.

Време безумља. Документи о бујарским злочинима у Врањском крају 1915-1918, приредио: Александар Трајковић, Београд 1981.

Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée. Tome. 1, Paris 1919.

Топлички устанак 1917. Збирка докумената, приредила: Божица Младеновић, Београд 2007.

ПЕРИОДИКА: *Време* – Београд; (25. VII 1924; 26. VII 1924).

³⁰ *Лесковачки гласник*, 8. XII 1928, бр. 49, стр. 2.

Лесковачки гласник – Лесковац; (30. X 1921; 5. XI 1921; 2. VII 1922; 9. VII 1922; 19. XI 1922; 1. XII 1923; 22. XII 1923; 12. I 1924; 23. VIII 1924; 26. II 1927; 5. III 1927; 26. II 1927; 8. VII 1928).

Новъ векъ – София; (11. XI 1915).

Полишика – Београд; (25. VII 1924).

Прѣдѣорецъ – София; (5. XII 1915).

ЛИТЕРАТУРА *Беседа Дејана Антића посвећена страдању Сурдулице и сурдуличких мученика у Првом светском рату*, изговорена на Свечаној академији Српске православне цркве – Епархије врањске у Сурдулици, 29. маја 2014. године: <http://www.eparhijavranjska.org/Newsview.asp?ID=1137> [приступљено: 7. XI 2015.]

Димитријевић, С. (1983). *Историја Лесковца и околине (1918-1928)*, Лесковац: Народни музеј.

Дојчиновић, Р. (2011). *Сйомен-косиурница у Сурдулици 1924-2010*, Сурдулица: Православна епархија врањска.

Екмечић, М. (2008). *Дуо крепање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку (1492-1992)*, Београд: Завод за уџбенике.

Нушић, Б. (2010). *Девесийеиансиа. Траједија једној народа*, Београд: Утопија.

Протић, С. (1995). *Ниш – друја пресионица*, Ниш: Просвета.

Стојанчевић, В. (1988). *Срдија и српски народ за време рата и окупације 1914-1918. године*, Лесковац: Народни музеј.

Трајковић, Д. (1973). *Народни просветиљ и писац Срејен Динић и његово време 1875-1949*. Лесковац: Наша реч.

Хаџи Васиљевић, Ј. (1922). *Бујарска зверсва у Врању и околини (1915-1918)*, Нови Сад.

DEJAN D. ANTIĆ
UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

MEMORIES OF SERBIAN VICTIMS UNDER BULGARIAN OCCUPATION IN
LESKOVAČKI GLASNIK (1915-1918)

The Serbian army was forced to retreat towards Metohija and Albania eventually due to the armed aggression and attacks from the north and east in October 1915 by the united forces of the German and Austro-Hungarian units against the Kingdom of Serbia. Together with the army, the monarch, executive and legislative branch, intellectuals and civilians also retreated, not wanting to fall in the hands of the incoming army formations of the Central Powers. Following the retreat of the government and army bodies, the territory of the Kingdom of Serbia found itself under the control of the enemy forces, which started the 3-year period of occupation. The subject of this paper are the texts written by the newspaper called Leskovački glasnik (Leskovac Messenger) in the period between World War I and World War II, which dealt with the sufferings of the Serbian civilians in the Bulgarian occupied zone from 1915 to 1918. Special attention is paid to the Leskovački glasnik's reports about marking the anniversary of the Bulgarian terror and killings of Serbs, about opening and consecration of memorials, about the heroic deeds and the tragic destiny of the people in south Serbia.

KEY WORDS: suffering, Leskovački glasnik, Bulgarians, memories, occupation.